

Григорій СТАРИКОВ (Київ)

**В. Б. Антонович у листах, спогадах та працях
Д. І. Багалія**

Історіографія, присвячена патріарху української історичної науки Володимиру Боніфатійовичу Антоновичу, на сьогоднішній день налічує значну кількість праць. Але взаємини, що склалися між В.Б. Антоновичем та одним з найталановитіших його вихованців Дмитром Івановичем Багалієм, ще залишаються недостатньо дослідженими. Останній у своїх наукових працях відвів своєму вчителю значне місце. На окрему увагу заслуговує і листування двох істориків, у якому містяться важливі дані про наукове та особисте життя В. Б. Антоновича. Листування Д. І. Багалія з В. Б. Антоновичем починається з 1880 року і завершується зі смертю останнього у 1908 р. Свого часу цей епістолярій був опублікований самим Д. І. Багалієм¹ та М. З. Левченком². Зараз ці листи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ) та у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії Наук України (далі ІЛ НАНУ).

18 травня 1895 р. В. Б. Антонович отримав від Д. І. Багалія привітання з 35-літтям наукової діяльності³. За цей період, що «проходить часто бесследно в індивідуальній людській життєвості»⁴, він, працюючи професором Київського університету зміг створити першу українську історичну школу і стояв біля витоків першого українського історичного журналу «Київська Старовина». У дожовтневий період Д. І. Багалій називав В. Б. Антоновича «родоначальником сучасної южнорусської історическої школи»⁵, а потім «київської документальної школи істориків

України»⁶, (остання назва і закріпилась в історіографії). Цією школою була розроблена одна з перших парадигм української історії, що методологічно базувалась на обласній концепції («федеративно-областной», за висловом Д. І. Багалія⁷). Провідною ідеєю виступало твердження про неможливість дослідження історії Руської землі як єдиного цілого. Кожне слов'янське плем'я являло собою етнографічну одиницю і поява Рюриковичів не змогла змінити цієї ситуації. Таким чином, Русь розглядалась як ряд областей, що складались з великої кількості дрібних князівств тісно між собою пов'язаних. Кількість і розміри князівств могли бути якими завгодно, але в межах своєї етнографічної території – землі. З часом відбулось об'єднання дрібних етнографічних груп, що призвело до створення народностей, кожна з яких мала свою землю і центр – стольний град. Але спільність походження, побуту, мови, княжого дому та християнської віри об'єднувало всі ці землі у своєрідну федерацію – Руську землю⁸. Вперше подібні думки у свій час висловлювались кн. Щербатовим та М. І. Костомаровим, але найповнішого виразу набули у працях В. Б. Антоновича та його учнів. Так, в період з 1881 р. по 1903 р. під керівництвом В. Б. Антоновича були написані дослідження з історії окремих земель-областей: М. П. Дашкевича (Болохівська та Галицька землі), П. А. Іванова й О. М. Андріяшева (Волинська земля), Н. В. Молчановського (Подільська земля), П. В. Голубовського самого Д. І. Багалія (Сіверська земля), В. Г. Ляскоронського (Переяславська земля), М. С. Грушевського (Київська земля), І. А. Лінниченка (Галицька земля). До цих робіт також слід віднести і праці О. С. Грушевського (Турово-Пінське полісся), М. В. Довнар-Запольського (Кривичська та Дреговичська землі) та В. Ю. Данилевича (Полоцька земля)⁹. У своїй сукупності ці дослідження утворювали завершений цикл відтворення обласної картини Руської землі, де у завуальованій формі була продемонстрована окремішність українського народу від російського з його централістичною концепцією, створеною істориками зі школи С. М. Соловйова. В. Б. Антоновичем та його учнями було доведено, що Руська держава була, власне, українською, спадкоємицею якої є Україна, а не Московія-Російська

імперія. Цю ідею пізніше учень В. Б. Антоновича М. С. Грушевський відкрито висловив в «Історії України-Руси».

До київської документальної школи, окрім названих вище, Д. І. Багалій відносить ще О. І. Левицького, І. А. Лінниченка (який згодом перейшов на позиції «єдиной, неделимой России»), І. М. Каманіна, І. П. Новицького, М. І. Петрова, а також дослідників західно-руського гота українського права М. Ф. Володимирського-Буданова, Ф. І. Леонтовича та їх учнів (М. О. Максимейко, Й. О. Малиновського, М. М. Ясинського)¹⁰. Як бачимо, у розумінні Д. І. Багалія, київська документальна школа – це не школа учнів В. Б. Антоновича, а певний напрям, започаткований В. Б. Антоновичем, по збиранню, опрацюванню та публікації джерел з української історії. У цій справі він мав попередників у постатях М. О. Максимовича та М. Д. Іванишева. Останній своїми працями про копні суди в контексті общинно-вічевої теорії справив великий вплив на В. Б. Антоновича, який застосував цю теорію до проблеми первісної організації козацтва¹¹. Але ні М. О. Максимович, ні М. Д. Іванишев, на відміну від В. Б. Антоновича, не утворили власної школи та ідеології. Питанню з'ясування останньої Д. І. Багалієм було прикладено чимало зусиль.

В. Б. Антонович залишив лише автобіографічні уривки, перший з яких почав писати у Римі 1897 року. Продовжив він свої спомини тільки у 1900 р. і знов в Італії. Третій уривок є незакінченим і не відомо де писався. Словом «пам'ятаю...» уривається автограф В. Б. Антоновича і подальшу частину споминів він диктував перед своєю смертю¹². Закінчуються ці уривки початком 60-х рр., тобто коли він тільки став на науковий шлях¹³. В. Б. Антонович у 1864 р. був призначений редактором наукових видань Археографічної комісії, а 1870 року його обрали штатним доцентом (оминувши приват-доцента) Київського університету св. Володимира¹⁴. Ці дві події зв'язали його з роботою по опрацюванню і видавництву історичних джерел та з молодими науковими силами, що і дозволило йому створити свою наукову школу. В. Б. Антонович не виступав з теоретичним освітленням історичного процесу України. Причиною цього Д. І. Багалій вважає те, що його вчителя вважали за сепаратиста, він постійно перебував під полі-

цейським наглядом і декілька разів притягався до слідства¹⁵. Єдиним винятком стали неофіційні лекції «Бесіди про часи козацькі» та стаття «Три національні типи народні». У них В. Б. Антонович дав визначення провідним ідеям в історичному процесі для Росії, Польщі та України. Для росіян такою він називає етатизм (держава, на користь якої вони зреклися своїх прав), для поляків – демократичний аристократизм (рівність шляхти між собою), для українців – повний демократизм (визнання прав кожної особи). Ідею державності для українців В. Б. Антонович вважав неприродною і багато надій покладав на відродження в етнографічній формі. Д. І. Багалій вважає, що таке твердження було як наслідком «його настрою сутніх часів реакції», так і того, що В. Б. Антонович мав «якусь органічну ненависть до державної ідеї»¹⁶. Д. І. Багалій згадує, як скептично його вчитель ставився до спроб дати визначення поняття «держава», а самого Дмитра Івановича за нахил до історико-юридичних розвідок (зокрема про магдебурзьке право у містах Лівобережної України) жартома називав «юристом». Причини такого ставлення Д. І. Багалій вбачав у тому, що В. Б. Антонович «з одного боку не любив юридичних теорій, бо стояв на природничо-позитивному ґрунті, а з другого, тому що держава, утворена великорусами, уявлялася йому в дуже одіозній формі»¹⁷. Сам В. Б. Антонович обґрунтовував провідні ідеї для трьох народів базуючись на даних антропології, анатомії, етнографії та фізіології, які він виклав у статті «Три національні типи народні»¹⁸. На його думку, під словом «народ» як правило розуміються зовнішні прикмети: мова, віра, звичаї і т. ін. Але насправді ці прикмети залежать від внутрішніх причин, тих, якими сама природа наділила людей і тих, що з'явилися на основі перших і зумовлені історією нації, її культурою та історичним вихованням¹⁹. В. Б. Антонович виокремлює три основні стереотипи в автобіографії кожної людини: спадщина від предків, власні надбання та виховання, з яких на перше припадає 75%, на друге – 15% і на третє – 5–10%²⁰. Формуванню такого «природничо-позитивістського» світогляду сприяло те, що за наполяганням матері Володимир Боніфатійович вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира і мусив його

закінчити, бо перехід на інший факультет тоді був заборонений. Лише після цього він зміг навчатись на історико-філологічному факультеті який закінчив у 1860 р.²¹. Крім цього, В. Б. Антонович у квітні 1888 р. повідомляв Д. І. Багалію, що він поглибив свої знання з антропології, навчанням в Антропологічному інституті в Парижі у Топінара²². Топінар був учнем засновника паризької антропологічної школи Брока. Антропологія ними ставилась у зв'язок з етнографією та етнологією і поєднувала поняття природознавства, народознавства, соціології та історії. Правда, згодом Топінар перейшов на більш сувору природничо-наукову точку зору: розглядати людину як особливий зоологічний вид зі своїми фізичними та «психічними» ознаками, а народознавство, соціологія та історія має вивчати більш складні прояви культурного життя людей²³.

Здобуті ним знання у галузі природничих та гуманітарних наук В. Б. Антонович з великим успіхом реалізував в археології. Так, влітку 1887 р. він писав Д. І. Багалію, що розкопав більш, ніж 200 курганів²⁴. Підсумком занять археологією стало складання для Московського археологічного з'їзду археологічної карти Київської губернії, що на той час складалась з 12 повітів²⁵. У повідомленні Д. І. Багалію про завершення цієї величезної роботи Володимир Боніфатійович писав, що ним зведені відомості про 12000 курганів, більш, ніж 400 городищ, про кам'яні, бронзові та залізні знахідки, печери, кам'яних баб, монетні скарби, вали і близько 400 проведених розкопок²⁶. Свої археологічні розкопки В. Б. Антонович проводив базуючись на принципі системності, досліджуючи кургани групами, що давало змогу визначити типи як похоронного обряду, так і самих речей, а не розкопуючи окремі могили, що обіцяли дати багато золота (як це часто робила Археологічна комісія). Такий підхід дозволив йому дати загальні характеристики передісторичних епох (кам'яної та бронзової) і слов'янської доби на території України. Завдяки своїй праці Володимир Боніфатійович посів одне з найпочесніших місць серед археологів Російської імперії. Як і в історії України В. Б. Антонович і в її археології створив власну школу, видатними представниками якої стали Д. І. Багалій (який теж створив детальну

археологічну карту Харківської губернії), М. Ф. Біляшівський, В. Ю. Данилевич, І. А. Лінниченко, К. М. Мельник-Антонович, Д. І. Яворницький та ін.²⁷

Д. І. Багалій також відводить значне місце народницькій складовій в ідеології В. Б. Антоновича. Її формуванню сприяли біологічний батько Володимира Боніфатійовича – угорський повстанець Джидай Матіяш, під впливом якого він засвоїв раціоналістичні погляди Вольтера, Монтеск'є, Руссо та його бабці (позашлюбної доньки князя Любомирського), яка співала йому народних пісень, розповідала про гайдамаччину тощо. Велике враження справило на В. Б. Антоновича і поведження шляхти з кріпаками-українцями. Так, Володимир Боніфатійович згадував, що поміщик Абрамович практикував чотири ступені кари різками: перший – до 200 різок, другий – від 200 до 500, третій – од 500 до 1000, четвертий – бити, поки не втратить свідомості. Свої літні канікули він почав присвячувати безпосередньому знайомству з українським народом. В. Б. Антонович з товаришами (зокрема, Тадеєм Рильським) обійшов Київщину, Волинь, Поділля, Холмщину, частину Катеринославщини та Херсонщини²⁸. Корінний перелом відбувся під час польського повстання 1863 р., коли В. Б. Антонович змінує католицтво на православ'я. Д. І. Багалій оцінює цей акт як розірвання зв'язків, що пов'язували його з польським народом і шляхетським класом, бо до обрядового питання Володимир Боніфатійович виявляв байдужість. Але цим вчинком він «не переходить до табору московського а навпаки закладає табір український»²⁹. Також, Д. І. Багалій доводить, що звинувачення польської історіографії у зраді повстання 1863 р. В. Б. Антоновичем є цілком безпідставними. Той, хоч і був добре обізнаним у цій справі, тримався осторонь і використав ці події із суто тактичних міркувань для розриву з польською стороною³⁰. Сам В. Б. Антонович відповів на ці звинувачення у своїй «Сповіді»: «...надеюсь, что трудами любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ними. Я перевертень, и я горжусь этим, так точно, как я гордился бы в Америке, если б стал аболиционистом из плантатора, или в Италии, если б, просветив свой образ

мыслей, я из паписта сделался честным, трудолюбивым слугой общенародного дела»³¹.

У Київському університеті св. Володимира В. Б. Антонович читав курси по «древнему периоду Русской истории», з історії «Литовской Руси» та історіографії, що у своїй сукупності фактично утворювали курс історії України. Д. І. Багалій згадує, що особливу увагу Володимир Боніфатійович звертав на історію козаччини, історії Гетьманщини майже не торкався, а курс історіографії зводив до джерелознавства. Читав свої офіційні лекції В. Б. Антонович російською, але приватні курси з історії козаччини, історичної географії України та ін. обов'язково українською мовою. Важливим додатком до лекційних курсів були семінари, на яких головним чином розбирались іноземні джерела з історії Русі: хроніки Дітмара Мерзебурзького, Мартина Галла, Вінцентія Кадлубка, Льва Диякона та ін. Власне, і перша наукова розвідка Д. І. Багалія (1876 р.) присвячена хроніці Льва Диякона³². Дослідження з історії козаччини використовувались В. Б. Антоновичем (як і обласна концепція) для доведення пріоритету общинно-демократичних засад перед родовими, хоч це іноді і шкодило науковості його праць³³.

В. Б. Антонович величезного культурно-національного значення надавав справі складання та видання біографічного словника українських діячів (політичних, громадських, літературних та артистів). Найближчими його помічниками у цій справі виступили К. М. Мельник-Антонович, В. М. Доманицький, О. І. Левицький, І. М. Каманін та ін. У листі від 19 грудня 1893 р. Володимир Боніфатійович повідомляв Д. І. Багалію, що на літеру А готово більше 100 біографій і вже почали роботу над літерою Б. При цьому під українськими діячами В. Б. Антонович розумів тих, що народились і працювали на Україні, тих, що народились на Україні, але працювали поза її межами і тих, що народились не на Україні, але працювали тут³⁴. Але втілити цей проект В. Б. Антонович не зміг. Частина готових матеріалів (серед яких були біографії Івана Гонти, Максима Залізняка, Петра Дорошенка) була ним надіслана для друку у Галичину, але світу так і не побачила. Основна частина матеріалів залишилась в архіві

Володимира Боніфатійовича. Д. І. Багалій згодився допомогти у роботі над словником складанням біографій діячів Слобідської України, багато з яких містила його фундаментальна робота «Опыт истории Харьковского Университета». Видання цієї праці затяглось і I том вийшов у 1898 р., а другий побачив світ 1904 р., коли робота над словником вже припинилась. Але ідея В. Б. Антоновича не була забута. У 1918 р. зі створенням Академії Наук за ініціативи Д. І. Багалія при Історико-Філологічному Відділі утворили «Комісію для складання біографічного словника діячів України», першим головою якої був він сам³⁵.

Д. І. Багалій згадує, що за довгі роки наукової праці В. Б. Антонович зібрав велику бібліотеку до якої увійшло «все, що було цінного і рідкого по усіх галузях українознавства, а не лише по українській і російській історії»³⁶. Крім бібліотеки Володимир Боніфатійович зібрав археологічну та нумізматичну колекції значну кількість стародруків та рукописів. Через свою «домашню лабораторію» В. Б. Антонович зміцнював громадський зв'язок зі своїми слухачами, його дім відвідували усі, хто так чи інакше був причетний до українського руху Київської Громади зокрема³⁷. Так, Д. І. Багалій писав В. Б. Антоновичу, що «Ваша бібліотека была как бы моею собственною, Вы сделали из меня библиомана»³⁸. Потім, будучи вже головою I-го Відділу УАН (1919 р.) він наполіг на тому, щоб Академія викупила цю бібліотеку³⁹.

В. Б. Антонович органічно поєднував наукову і громадську діяльність. Будучи з кінця 50-х рр. лідером українського руху, в очах російської влади він виглядав як «хохломан», «мазепинець», «сепаратист», (а польських поміщиків взагалі «комуніст»). Хоч жандармерія і знала про Київську Громаду і не припиняла її діяльності, В. Б. Антонович перебував під наглядом поліції, притягнувся до слідства та суду, міг бути навіть висланий. Все це значно обмежувало його наукову діяльність (наприклад, його праці не виходили більш ніж у 200–300 примірниках, а лекції взагалі не були надруковані), підривало здоров'я⁴⁰. Ще у 1884 р. Володимир Боніфатійович писав Д. І. Багалію, що «кашель, который я схватил в Одессе, разразился у меня горловым крово-

течением, которое вот уже целый тижень продолжается...»⁴¹, а ще через п'ять років – «...я все более и более хвораю, у меня сильно развивается какой-то беспорядок в сердце, вследствие этого постоянные бессонницы, потеря аппетита и т. п. Но, впрочем, может быть, и пора собираться в далекий и безотложный путь»⁴². Листом від 27 грудня 1896 р. В. Б. Антонович повідомляв, що через три дні від'їздить на лікування до Італії⁴³, але хвороби його не відпустили і до самої смерті (1908 р.) він тихо згасав і вже нікуди не виходив з дому.

В. Б. Антонович керував науковою підготовкою Д. І. Багалія протягом всього курсу його навчання у Київському університеті св. Володимира, прищепив зацікавлення археологією України, дозволяв користуватись своєю бібліотекою ввів до складу Київської Громади. Д. І. Багалій згадує, що саме під впливом Володимира Боніфатійовича він зайнявся історією України⁴⁴. Характеризуючи свого вчителя він пише: «...головною рисою видатного розуму Антоновича, який і склав його величезний авторитет як у наукових, так і в громадських колах, був його позитивізм і реалізм...»⁴⁵. Приблизно те саме можна сказати і про самого Д. І. Багалія. Взагалі у постатей В. Б. Антоновича та Д. І. Багалія є дуже багато спільного: у науковій сфері обидва створили власні школи, зробили значний внесок в археологію, для написання своїх досліджень використовували переважно першоджерела, послуговувались методологією позитивізму (умовно кажучи «природничого» та «соціально-економічного»); громадська позиція вчителя та учня характеризувалась вимушеною аполітичністю (щоб не йти на конфлікт із владою), активною культурно-просвітницькою діяльністю та українським патріотизмом; характерам обох істориків були притаманні такі риси, як обережність, гнучкість, виваженість.

Окрім становлення Д. І. Багалія як науковця В. Б. Антонович зіграв у його долі значно більшу роль. Володимир Боніфатійович рекомендував свого учня О. О. Потебні для обрання на посаду приват-доцента по кафедрі російської історії у Харківський університет. Для цього, В. Б. Антонович пішов на порушення правил щодо написання магістерських робіт. Наслідком цього стала розгромна стаття іншого учня Володимира Боніфатійовича – Іва-

на Андрійовича Лінниченка, який стверджував, що магістерська робота Д. І. Багалія (рецензував як В. Б. Антонович) є плагіатом. Але Д. І. Багалій все ж посів вакантну посаду у Харківському університеті⁴⁶. Йдучи на такий крок, В. Б. Антонович бажав, щоб Д. І. Багалій зробив для українського руху у Харкові не менше, ніж він сам у Києві та забезпечити подальшу наукову кар'єру для свого учня. Дмитро Іванович Багалій зазнав через цей крок багато неприємностей, але у повній мірі справдив усі сподівання свого вчителя і багато зробив для збереження пам'яті про нього.

¹ *Багалій Д. І.* Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріал до його біографії // Наукові Записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури 1925. – Т. 2–3. – С. 125–139; Багалій Д. І. Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм // ЗІФВ ВУАН – 1928. – Кн. XVI. – С. 267–269.

² *Левченко М. З.* З листування В. Б. Антоновича // ЗІФВ ВУАН – 1928. – Кн. XVI. – С. 270–272.

³ Лист Багалія Д. І. до Антоновича В. Б. від 16 травня 1895 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 46837. – Арк. 1–3.

⁴ Там само.

⁵ Телеграма Багалія Д. І. до Антоновича К. М. від 9 березня 1908 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 47317 – Арк. 1.

⁶ *Багалій Д. І.* Київська документальна школа істориків України / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 239–243.

⁷ *Багалей Д. И.* Удельный период и его изучение (пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 315.

⁸ Там само. – С. 315–316.

⁹ Багалій Д. І. Проф[есор] В. Б. Антонович / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 238.

¹⁰ *Багалій Д. І.* Київська документальна школа істориків України / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерело-

знавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 240, 243.

¹¹ *Багалій Д. І.* Проф[есор] М. Д. Іванішев / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 232.

¹² *Багалій Д. І.* Переднє слово. – ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45056. – Арк. 1–4.

¹³ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...» – ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

¹⁴ *Ульяновський В. І.* Син України (Володимир Антонович громадянин, учений, людина) / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 25–26.

¹⁵ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...» – ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

¹⁶ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45070. – Арк. 16.

¹⁷ Там само. – Арк. 16–18.

¹⁸ *Антонович В. Б.* Три національні типи народні / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.

¹⁹ Там само. – С. 91–92.

²⁰ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...» – ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

²¹ *Ульяновський В. І.* Вказ. праця. С. 24–25.

²² Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 1 квітня 1888 р. – ІІ НАНУ. – Ф. 37. – Спр. 123. – Арк. 1–2.

²³ *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. Выпуск первый (посмертное издание). – Петроград, 1923. – С. 173.

²⁴ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 2 листопада 1887 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 70. – Арк. 7.

²⁵ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 30 серпня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 71. – Арк. 8–9.

²⁶ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 23 жовтня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 73. – Арк. 12–13.

²⁷ *Багалій Д. І.* В. Б. Антонович / Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д. І.

Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 507–508.

²⁸ Там само. – С. 485–487.

²⁹ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45058. – Арк. 8.

³⁰ *Багалій Д. І.* В. Б. Антонович / Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 490–495.

³¹ *Антонович В. Б.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?») и письма в X книжке) / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 88–89.

³² *Багалій Д. І.* «Улаштована громада і у Києві...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45060. – Арк. 3.

³³ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45070. – Арк. 18.

³⁴ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 19 грудня 1893 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 22566. – Арк. 1–2.

³⁵ *Левченко М. З.* З листування В. Б. Антоновича // ЗІФВ ВУАН–1928. – Кн. XVI. – С. 270–272.

³⁶ *Багалій Д. І.* «Улаштована громада і у Києві...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45060. – Арк. 4.

³⁷ Там само. – Арк. 4–5.

³⁸ Лист Багалія Д. І. до Антоновича В. Б. від 16 травня 1895 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 46837. – Арк. 1–3.

³⁹ *Багалій Д. І.* Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріали до його біографії. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45057. – Арк. 2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 1–4.

⁴¹ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 12 жовтня 1884 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 69. – Арк. 5–6.

⁴² Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 30 серпня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 71. – Арк. 8–9.

⁴³ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 27 грудня 1896 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 80. – Арк. 24.

⁴⁴ *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 76–77.

⁴⁵ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45070. – Арк. 18.

⁴⁶ Докладніше див.: *Линниченко І. А.* Сочинения П. Голубовского Д. Багалія. Критическая оценка Ивана Линниченко. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1883. – С. 9–43; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей–Брянск: Издательство БГПУ, 1997. – С. 41–44; *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. – Том 5. – К.: Науковадумка, 1993. – С. 92–97. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 95–102.